

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ

(ՆՅՈՒԹԻՆ ԱՆՑՆԵԼԵ ԱՌԱՋ)

Ա

ԽՂԺԻ ԵՎ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՔ

1. ՄՈՌՅՎԱԾ ՊՈԼԻՍԸ

այր Աթոռ Ս. էջմիածնի պաշտոնաթերթ ռէլիւզիոնային ամսագրի խմբագրութեան հետագիւրդ զիս շփարեցուց: Պահ մը խանդավառեց զիս անշուշտ, Հաճելի էր ինձ համար լսել, որ պիտի նշվի Պոլսո Հայ Պատրիարքութեան հինգհարյուրամյակը, և որ հետեւաբար պիտի ոգեկոչվի այդ առթիւ հինգ դարու պատմութիւն մը, որ այնքան մոտ է մեզի և այնքան հեռու: Այդ հինգ դարերը որքան շահեկան բաներ ունին մեզի պատմելու:

Այդ հինգ դարերը պետք է որ պատմվեն, ու պետք էր որ նշվեն անոնց բացառիկ դերը հայ ժողովուրդի կյանքին մեջ: Որքան տեղին էր ուրեմն նախաձեռնութիւնը ոչ միայն դեպք մը ոգեկոչելու, այլ նաև առիթ դառնալու համար, որ քրքրենք մեր նորագուն պատմութեան քանի մը մոռցված էջերը:

Կիսատոգովանիմ, որ վաղուց է կուզեի գրել Պոլսո և իր դերին մասին: Ու հիմա որ առիթն է ահա, շփոթեցա մեկնելու Ուրկե՝ սկսիլ և ի՛նչպես սկսիլ: Հատակագիծը պատրաստ կեցեր է առջևս, գրքի ու թուղթի դեզերը կուտակվիլ կսկսին սեղանիս վրա, բայց ես դեռ կտատամսիմ: Հուլիսը ու կսկիծներով, ալեկոծութեամբ ու մաքառումներով լեցուն դաշտ մըն է առջիդ, զոր պետք է պրպտես ուշադիր և պաղարյուն: Պետք է անգամ մըն ալ վերապրիս հին օրերու այդ հուզումները,

փորձես բացատրել, ամփոփել զանոնք ու հետո միայն հանձնել թուղթին:

Շատ բան գրված է անշուշտ Պոլսո հայ գաղութին մասին, բայց գրեթե բան մը ըսված չէ: Այո՛, գրքեր կան գրված Պոլսո պատրիարքներուն մասին և անոնցմէ շատերուն վրա դատ-գատ: Զանադան երկերու մեջ էջեր նվիրված են Պոլսո պատրիարքներուն և անոնց ժամանակակից դեպքերուն: Առանձին ուսումնասիրութեանց նյութ եղած է նույնպես Պոլսո հայ կյանքը, ինչպես և խոսված է շատերուն մասին հայ գաղութին մեջ դեր կատարած դեմքերին:

Բայց դեռ լուսինք ամբողջական ակնարկ մը այն հինգ դարերուն վրա, որ հայր անցուց սուլթաններու մայրաքաղաքին մեջ, և մանավանդ անոր կատարած դերին հայ ժողովուրդի պատմութեան մեջ:

Հալկական Պոլիսը իր մենագրութիւնը լուսեցավ ցարդ, ինչպես ունեցան այնքան հայ շրջաններ, և այսպիսով առավել կամ նվազ պատկառելի ուսումնասիրութեանց մեջ շատ բան փրկվեցավ հին ոջախներէ, որոնք ոչ ևս են: Մինչդեռ Պոլիսը դեռ իր պատմագրին կսպասե, որ, ալա՛ղ, միշտ կուշանա, և քանի կուշանա, դեպքերը կհեռանան մեզմէ ու կըքանան այնքան թանկագին աղբյուրներ:

Զենք գիտեր, պիտի գտնվի՝ սակայն այդ բարի ձեռքը, որ վաղվան սերունդներուն ճանլցնե գաղութ մը, որ բացառիկ դեր կատարեց հայ նոր վերածնութեան մեջ և թողուց լուսի հետքեր:

Ով որ պիտի գրե այդ մենագրությունը, պետք է լայն սիրտ ու տւ՛նուն շիղեր ունենա, ոչ խանդավառվելու համար մեծ գաղութի մը փայլուն պահերն, ոչ ալ տարվելու համար նախապաշարումներն, որոնք անոր անվան հետևած են գուրսը: Պոլսո գաղութը այն չէ, ինչպէս պահ մը ան երեսկայեր էր ինքզինքը իր փառքի օրերուն մեջ, ոչ ալ ան, ինչպէս հեռվին ճանչցված ու դատած են գայն:

Այդ գաղութը պետք է զննել այն պայմաններուն մեջ, որոնք գայն ստեղծեցին ու դիմացուցին հինգ դար, ու դերին մեջ, որ ան կատարեց հինգ դար շարունակ:

Մերը համեստ փորձ մըն է միայն, գրեթե ուրվանկար մը: Սպասելով որ Պոլսո հայ գաղութին մենագրությունը գրվի օր մը, սույն տողերը գրողը այստեղ պիտի փորձե գիծերը տալ դեպքերով ու դեմքերով այնքան հարուստ հայ գաղութի մը, որ ամէլի քան հինգ դար տրոփեց, և կուզե ինքն ալ տոնել իր հինգ դարերը:

Թող այս տոնը առիթ մը ըլլա վերհիշելու մոռցված Պոլիսը:

2. ԴԱՏԱՐԿ ՄԱԽԱՂՈՎ

Պետք է երթալ Պոլիսը փնտռել նախ, գայն տոնել փորձելն առաջ: Ու դայն դտնելը այնքան ալ դյուրին չէ հիմա:

Զնանցանք Պոլիսը, երբ անոր ծոցն էինք, և երբ իր ափերէն հեռացանք, մշուշի մեջ թողուցինք մենք գայն: Ու քանի տարիներ կանցնին, կխտանա մշուշը, ու մեզմե հեռանա Պոլիսը:

Մշուշի մեջ է անոր անցյալը նախ: Մեր պատմության մեջ չկա ամէլի մութ շրջան, քան այն դարերը, երբ հայերն ու թուրքերը առաջին անգամ շփման մեջ մտան: Երջան մըն է, որուն մասին այնքան ժլատ են հայ աղբյուրները, իսկ թուրք աղբյուրները՝ շփոթ:

Աղբյուրներ մեզ կպակսին նախ հայերուն մասին, որ Պոլիս էին Ֆաթիհէն առաջ: Ապացուցված է, որ հոծ թիվով հայեր կային Պոլսո մեջ թուրքը դեռ հոն լմտած: Պետք է շողի թելերու կառչել քանի մը նոթ քաղելու համար այդ հին հայերուն վրա: Եվ ի՛նչ ուժ կունենա շողի այդ վտիտ թելը, երբ քեզ կձգե կես ճամբան, առանց հաղողելու փարատել մատախուղը, որ շուրջդ է:

Ֆաթիհի շրջանն ևս հայ աղբյուրներ գրեթե լուսնիք: Երկու հայ տաղասացներ, որոնք երգած են Պոլսո առումը թուրքերու կողմն գույզ ողբերու մեջ, ոչինչ կըսեն հայերուն մասին, որոնք անշուշտ կային հոն ճակատագրական այդ օրերուն: Ըլլա Արաբհամ Անկուրացին, ըլլա Առաքել Բաղիշեցին, աղետը

սղալով տարված, բան մը չեն ըսեր մեզի իրենց տեսած հայերուն վրա:

Թուրք աղբյուրներուն գալով, անոնք շատ ալ պրպտված չեն: Նոր է որ թուրք և հայ բանասերները կթոթվեն հին նախապաշարումները: Ով սակայն ցանցառ են նյութերը, զորս թուրք հին հեղինակները կրնան մեզ հայթայթել Պոլսո հայ գաղութի անցյալին մասին: Թուրք հին պատմիչներն շատերը ուրիշ բան չեն ըրած հաճախ, բայց եթե ճշոտ նկարագրությանց, արեւելյան լափազանցութիւններու և տարտամ ակնարկությանց մեջ կարծես թե սքողել բուն դեպքերը, լուռ անցնելով հիմնական դրվագներու վրային, ու հետեւաբար մեծ ճիգերու պետք ունինք, աւտոնցմե քանի մը ստույգ տվյալներ քաղելու համար: Որքան թանկագին պիտի ըլլար մեզ համար, օրինակ, էվլիա Չելեբին, եթե ֆուսնթեղին յիստներ իր տեսածներուն և լսածներուն, այն ընդարձակ տեղեկությանց առիթով, որ կուտա իր ուղեգրության մեջ հայկական շրջաններուն մասին: Պոլսո հայերուն վրա շատ քիչ ծանոթութիւն կուտա սակայն ան, և ան ալ իր Ուղեգրության առաջին հատորին մեջ, որ նվիրված է Սուլթաններու մայրաքաղաքին:

Պաշտոնական թուրք պատմիչները, այսինքն անոնք, որ պարտականութիւն ունենին արձանագրելու օրը-օրին թուրք սուլթաններու սխրագործութիւնները, ոչինչ կըսեն հայերու մասին:

Վակաս-նյուվիսներու շարանը, որ Հիշրեթի ԺԱ դարեն կսկսի նայիմայով և մինչև 1264 (1847) կհասնի, վերջ գտնելու համար Ահմեդ Լութֆիի հետ, զօքսիտաբար շատ քիչ բան կպատմե մեզի Պոլսո հայութիւն մասին: Անոնց երկու վերջիններն են առավելապէս, Ահմեդ Զեվդեթ փաշան և Ահմեդ Լութֆին, որոնք պատմագրած են շուրջ երեք քառորդ դարու շրջան մը 1188-են մինչև 1264 (1774—1847), և որոնք փաստաթղթեր ալ կուտան Պոլսո հայ կյանքը խոսովող դեպքերուն հետ կապված, առաջինը իր պատմության Ա և ԺԱ հատորներուն, իսկ երկրորդը՝ Ա-ին և Է-ին մեջ:

Փոխարեն, հայ և թուրք հարաբերութիւնները հեազոտողներուն համար անակնկալներ գուցե վերապահեն թրքական դիվանական նյութերը: Իսկ անոնք լուսին հանված չեն լրիվ, գոնե ինչ կվերաբերի մեզ շահագրգռող հարցերուն: Թուրք նոր պատմաբաններուն համար, որոնք Օսմանյան կայսրության անցյալը հետադոտելով կգրադին ներկայիս, թանկագին աղբյուրներ եղան ու կըլլան դիվանական այդ նյութերը, «Բաճոն-նամե»-ները, «Վաֆրֆնամե»-ները, «Էրագնամե»-ները, որոնք հետզհետե երևան կուգան

կայսրության հին դիվաններուն մեջ, շատ քան փոխանցին արդարեւ ցարդ գիտցվածներն, Ու դեռ որքա՜ն նյութեր կան չարպտված անոնց մեջ, Ֆալիք Ռաշիդ Ունաթ, թուրք պատմության կաճառի նախագահը, բալկանագետներու միջազգային հանդիպումին առթիվ, որ այս հուլիսին տեղի ունեցավ Սինայայի մեջ, քառասուն միլիոնի կհասցնեն թուրք դիվաններու մեջ կուտակված փաստաթղթերու թիվը։ Ավելի քան հավանական է, որ շատ քան լուսարանն այդ վավերագրերը նաև մեր մասին։

Բարեբախտաբար թուրքերուն մեջ ևս պատմաբաններու սերունդ մը հասունցավ և գիտական մեթոդով մտավ անոնց ուսումնասիրության մեջ։ Արդուտուհման Շերիֆին հետո, որ հին պատմիչներուն շրջանը փակեց, ավելի ճիշտ, նորերուն շարքը բացավ, արդեն գիտական մտահոգությունը սկսավ ուղեցույց դառնալ թուրք պատմաբաններուն համար ալ։

Եվրոպական աղբյուրներն ալ վստահելի չեն կարծված չափով։ Նախ քիչերն են միայն անոնցմե անկողմնակալ Արևելքը եվրոպային պատմելու ժամանակ, իսկ ինչ կվերաբերի մեզի, եվրոպացի հեղինակները կամ լուռ են, և կամ թերի կճաննան հայը։ Պետք է շատ շարշարվի քանի մը ափհափո նոթեր գտնելու համար հայերու մասին, նույնիսկ այնպիսի հեղինակներու մոտ, որոնք Օսմանյան կայսրության ամբողջական պատմությունը շարադրած են։ Սուույգ շատ քիչ բան ըսած են մեր մասին՝ Թուրքիան իբրև թե լրիվ պատմող օտար այդ հեղինակները, և ստիպված ենք ապավինիլ առավելապես ճանապարհորդներու նոթերուն։

Եվ այնուամենայնիվ եվրոպացի ճամբորդներու ուղեգրական նոթերն իսկ լրիվ չունինք Պոլսո մասին, ինչպես չունինք առհասարակ մեզ հետ կապված ուղեգրություններն շատ շատերու ֆորմը, որ ըրավ չովհաննես շակոբյանը Նրևանի մեջ այդ ուղեգրությունները հայերենի վերածելու, կանգ առավ դժբախտաբար, Հարություն Քուրտյան առիթն առիթ արտասահմանի հայ պարբերականներուն մեջ շարունակեց տալ մոռցվածներն ոմանք։ Օտար աղբյուրներ պրպտելու այդ աղվոր կիրքը Հայկ Պերպերյանն ալ ունի տարիներն ի վեր, մանավանդ ինչ կվերաբերի անոնց, որոնք Պոլսո մասին ևս կխոսին։ Եվ սակայն այդ աղբյուրներուն մեջ դեռ որքա՜ն անտեսվածներ, չգիտցվածներ կան, որոնք պիտի կրնային արժեքավոր նոթեր տալ մեզի, թեև այդ նոթերը շարադրված ըլլան շատ հաճախ հապճեպ և ափհափո, քաղված երբեմն ալ պղտոր աղբյուր։ Բացառություններ անշուշտ ասոնց մեջ ալ կան, և կրնան երբեմն որոշ չափով հագեցնել մեր հետաքրքրությունը։

Ո՛վ մեզ այնքան շահեկան նոթեր պիտի տար ժՋ դարու հայկական Պոլսո մասին, եթե չըլար, օրինակ, Գերլախը։

Շատ ավելի մեծ չափով զգուշություն և վերապահություն կհարկադրեն մեզ մարդոսներու գրչն ելած էրբը։ Արդեն սարսափ կուգա վրադ, երբ կկարդաս անոնց խեղաթյուրումներն ու սուտերը։ Բավ է հիշել կղեմես Գալանոսը, որ ոչ միայն շարադրեց դեր ունեցավ ինք անձամբ դավանական այն վեճերուն մեջ, որոնք հուզեցին Պոլսո հայ կյանքը ժն գարուն և որ Պոլսեն հետո գնաց խռովել յհհհհայոց գաղութը ևս, այլև լղբը՝ ճեց հայ պատմությունը եռահատոր իր գործին մեջ, որ Հոռո մալեցյալ 1650—1661, «Միաբանություն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ Մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հոռոմայո խորագրին ներքև։

Նոր օրերուն է, որ եվրոպացի հեղինակները այնքան ալ չեն արհամարհեր փոքրիկ այս ժողովուրդը, որ քրտինք թափեց Արևելքի և Արևմուտքի հանդիպման այս կետին վրա։ Հայկական դատը, որ պահ մը պիտի փորձեր արթնցնել մարդկության թմրած խղճմտանքը, մեզմով պիտի հետաքրքրեր պատմությանը զբաղողներն ալ։ Ու մեր դատը կազմեց տակավ մեծ գրադարան մը։ Բայց երբ դատը իր հունը փոխեց, լոնց նաև եվրոպան, թեև գիտական շահագրգռություն մը միշտ ալ մնաց։ Պոլսո հայ անցյալը ևս այս հետաքրքրության ճանկը կիյնա երբեմն։ Եվ այդ շահագրգռության շնորհ պարտի միթե բացառիկ այն փաստաթուղթը, զոր մեջտեղ հանեց դեռ նոր Ֆրանց Բարինգեր գերման արևելագետը։ Ֆաթիհ օրին մնացած միակ հրովարտակն է, որ մեզ կվերաբերի և որուն պիտի անդրադառնանք մենք ալ իր տեղին։

Ժէ դարու սկիզբն է, որ կհայտնվին ժամանակակից հայ աղբյուրները։ Նրկու թանկագին երկեր մեզ հասած են այդ օրերին։ Սիմեոն Լեհացիի ուղեգրությունը նախ, որ քանի մը տասնյակ տարի առաջ միայն հայտնաբերվեցավ և որ թանկագին լուրեր կուտա մեզի Պոլսո մասին ալ։ Սիմեոն Լեհացիի սույն ուղեգրությունը, որ լույս տեսավ 1936-ին Հ. Ներսես Ակիսյանի կողմն, ամենն վստահելի աղբյուրներն մեկն է, զորս երբեմն ունեցած է մեր պատմությունը ժէ դարու անցքերուն մասին։

Պոլսո այդ շրջանի անցքերը շատ ավելի հասկնալի կընեն մեզ սակայն Գրիգոր Գարանդեցիին, որուն ժամանակագրությունը, լույս տեսած 1915-ին Նրուսազեմի մեջ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանյանի չանքերով, շատ քան մեզ գիտցուց ժէ դարու Պոլսո անցուդարձերուն վրա, որոնց մեջ գործոն դեր կատարեց էր Գարանդեցիին ինք ևս։

Այս երկու հեղինակները անով ավելի թանկացին կղանան այսօր մեզի, որովհետև այնպիսի նյութեր մեզ կուտան, որոնք մատչելի չէին եղած Պոլսո գաղութով երբեմն գրադողներուն։ Օրմանյան, օրինակ, անոնց ծանոթ չէր ժէ դարու դեպքերը շարադրած ատեն, ինչպես որ ծանոթ եղած չէին և բոլոր անոնք, որոնք իրմե առաջ գրադած էին նույն այդ ժէ դարով։

Ժէ դարու գեպքերուն ամենին վավերական շտեմարանը, որ Առաքել Դավրիժեցին է, դժբախտաբար շատ քիչ բան ունի Պոլսո մասին, ան ալ ժամանակակից կաթողիկոսներու Պոլիս այցը պատմելու ատեն։

Ժէ դարու կեսերեն հետո բացառիկ դեմք մը կհայտնվի հանկարծ հայ հորիզոնին վրա։ Երեմիա Չելեպի Բյումյուրեյանն է։ Համբավված իր իսկ գարուն մեջ և մինչև մեր օրերուն, նոր է միայն, որ տակավ երևան կուգան իր ձեռագիր երկերը, որոնցմե ոմանք, ինչպես «Ստամպուլայ պատմութիւն»-ը, սերտ կապ ունին Պոլսո հայ անցյալին հետ։ Այդ պիտի կրնար այնքան անաշտ և անկողմնակալ ըլլալ իր օրերու մարդիկը ու պատահարները դատելու ատեն, որքան եղած է Երեմիա հանգուակ իր ունեցած մոտեն շփումին անոնց հետ, և ավելի քան ցանկալի է, որ մեր բանասիրութեան սեփականութիւնը դառնան ինչ որ ան անտիպ ունի զանազան մատենադարաններու մէջ։

Ինքնակենսագրութիւնը, զոր մեզ թողած է ժէ դարին Ավետիք Եվդոկիացին, պետք է նույնպես դասել սկզբնաղբյուրներու շարքին, թեև ան շարադրված ըլլա սգերութեան պայմաններու մէջ, այսինքն փարիզյան բանտի մը խուցը, ուր տարած է թխած էին զայն Հոռմի գործակալները Պոլսո Պատրիարքական Աթոռն Գայն առեանգել և կաթողիկ գարձնել հետո եղբերական պարագաներու մէջ։ Այդ ինքնակենսագրութիւնը, այնուամենայնիւ, մեզ կպարզե մեթոդը, զոր կիրարկեց Հոռմ, Պոլսո հայութիւնը իր ճանկը ձգելու համար, «ասպետական» Ֆրանսայի և իր Պոլսո ներկայացուցիչ Ֆերիոյի փոքրօք մեղակցութեամբ։

ԺԸ դարը այլապես ալ քանի մը վստահելի աղբյուրներ կուտաւ։ Աղոնցմե մեկը Սարգիս դպիր Հովհաննիսյանն է, որուն ժամանակագրութիւնը թեև դեռ անտիպ, բայց աղբյուր ծառայած է դարու դեպքերը պատմել փորձողներուն, Հրանտ Ասատուրին, Օրմանյանին և մանավանդ թիշկ Թորգոմյանին, որուն սեփականութիւնն էր արդեն հիշյալ ձեռագիրը։

Մեր մոտավոր անցյալը շատ ավելի մուծ պիտի մնար մեզ, եթէ չըլլային սակայն ձեռագրելու հիշատակարանները, քիչ մը ավելի

լույս սփռելու համար դարերու վրա, որոնք այնքան մոտիկ են մեզ և սակայն այնքան անծանոթ։ «Ձեռագրաց ցուցակներն հետո, որոնց զիտական ուղին Տաշյանը բացաւ» և որոնք հետզհետե սկսան կազմվիլ ու տպվիլ, մեր բանասիրութիւնը շատ մեծ բան գիտցավ արդարև շրջաններու մասին, որոնք դժբախտաբար իրենց պատմիչը ունեցած չէին։ Այնպես որ հիշատակարանները, որոնք ներմուծվեցան «Ձեռագրաց ցուցակ»-ներու մէջ, կուգային դարմանել մասամբ պատմական աղբյուրներու այդ սովը։

Այս մասին մեջ շատ բան կտարտինք, օրինակ, Ամիրդովլաթ Ամասիացիին, ժն գարու համարավոր այդ հայ թիշկը, որ հորինեց շարք մը թիշկական արժեքավոր երկեր, որոնցմե ոմանք կմնան իրենց բնագրով և ուրիշներ իրենց ընդօրինակութեանց մէջ, իր աշխատութեանց կցեց նոթեր ալ, որոնք ամենին ճշգրիտ թվականներն ու անունները կուտան Պոլսո գաղութին կազմութեան շրջաններ։

Ձեռագրերու հիշատակարաններն է, որ նոթեր կքաղենք հետագա շրջաններու մասին ալ, և այս տեսակետով, գաղութներու կյանքը ուսումնասիրողներուն համար թանկագին օժանդակ մը ըլլալ կուլած են հիշատակարաններու համադրական ժողովածուները, զորս նախաձեռնեցին գրեթէ միեւնոյն ատեն Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյան Անթիլիասի և Լևոն Խալիկյան Երեսնի մէջ, նախաձեռնութիւն, զոր այս վերջինը կշարունակե յոման հասցնել հայորդական հատորներու մէջ լույս ընծայելով մեզ հասած բոլոր հիշատակարանները։

Թանկագին նպաստ մը մեզ կրնային բերել նաև վիժական արձանագրութիւնները։ Դրժ-բախտաբար Պոլիսը այնքան հարուստ չէ եկեղեցիներու հին հիշատակարաններով։ Ամենահին անոնցմե 1437 թվականն մնացած խաչքար մըն էր, որ կգտնվեր Ղալաթիո եկեղեցին, և պետք էր ավելի նոր ժամանակներու գալ, ուրիշ արձանագրութեանց հանդիպելու համար։

Գալով տապանաքարերուն, ԺԸ դարու սկիզբին միայն կթվագրվին անոնց հնագույնները, և անոնց նպաստը ևս շատ դույզն է դժբախտաբար։

Ըստ Ինճիճյանի, Պոլսո հնագույն գերեզմանատան՝ Պալլադիո մէջ, «տապանագիրք որք երեին՝ ոչ յառաջ են քան զՌ (1551) թուական մեր, իսկ նախնագոյնք, կամ են անգիր, և կամ թաղեալք ի խորս»¹։ Եվ սակայն աղոնք ալ չկան այսօր։

¹ Հ. Դովլաս Ինճիճյան, «Աշխարհագրութիւն... Երոպա», հատոր Ե, էջ 118։

... Այսքանը սակայն բավական չէ մշուշին հտին տեսնելու և ճանշնալու համար հայկական հին Պոլիսը:

Եվ դժբախտ բան է հրր ճամբա կելլես դատարկ մախաղով:

3. ԱՂԲՅՈՒՐ ԳՏՆԵԼՈՒ ՀՈՒՅՍՈՎ

Եվ սակայն պետք է ճամբա փնտռել նույնիսկ մութին մեջ, եվ ստիպված ես արդեն ապավինիլ ուրիշներու փորձերուն մշուշին մեջն ճամբա բանալու:

Բարեբախտաբար հայ բանասերներու պատկառելի թիվ մը զբաղած է Պոլիսով: Ունինք արդեն գրքերու դեզ մը, որ կրնա առաջ ծառայել Պոլսո անցյալով հետաքրքրվողին: Ավելի մեծ քանակությամբ նյութեր ցրված են թերթերու և պարբերականներու մեջ, թեև անոնցմե շատերը մարդոց անմատչելի ըլլան ներկայիս: Եվ սակայն բոլոր ազոնք դեռ բավական չեն Պոլիսը լրիվ ճանշնալու համար, քանի դեռ պրպտված չեն օտար բոլոր հեղինակները Պոլսո հայության մասին իրենց ձգած նոթերով, և լույս աշխարհ կած չեն գիտնական բոլոր նյութերը, հայ թե օտար:

Պոլիսը բանասերներու նյութ կսկսեր դառնալ ժժ դարուն հետ միայն: Եվ սակայն ժՂ դարն իսկ մեծ երկ մը թողուցեր էր մեզ մեռնելի առաջ: Վենետիկի մեջ 1784—1785 թվականներուն լույս կտեսներ Չամչյանի վիթխարի գործը՝ երեք հատորները անոր «Հայոց պատմություն»-ը, Երրորդ հատորին մեջ Չամչյան առաջինը կրչար, որ մեզ կպատմեր Պոլսո հայ գաղութին ծագումը, որքան թույլ կուտային առձեռն աղբյուրները այն ատեն: Հետագա դուրսներուն մեջ ևս ան հաճախ զբաղած է Պոլիսով: Դավանական վեճերու շրջանը կտխել հետո, ան կստիպվի հաճախ տուրք տալ այլուր քան ճշմարտության:

Մխիթարյանները հետագային մեզ ոգնության չհասան Պոլիսը լրիվ ճանշնալու մեր փորձերուն մեջ: Եթե անոնց բան մը կպարտինք, ինձիճյանի շնորհիվ է: Ստեփանոս Ազոնցի նախաձեռնությամբ լույս տեսած հատորներու շարքին մեջ երեք հատորը ինձիճյանինն է, այսինքն անոնք, որ կխոսին Հայաստանի, Եվրոպական Թուրքիո և Պոլսո մասին: Պոլսո նվիրված հատորին մեջ (1804) է, որ ան կպատցնե մեզ Պոլսո թաղերը, ու ամեն թաղի բան մը կպատմե մեզի: «Եղանակ Բիւզանդեան»-ի մեջ (1794) ան դարձյալ Պոլսո թաղերը կպատցնե մեզ: Բայց հոս արդեն պատմիչը չկար. ան փորձած էր, ավաղ, քերթող գտնալ հոս, ու տող մը լուր չէր տար մեզ օրվան կյանքեն:

«Հայոց պատմություն»-ը, զոր 1871-ին Պոլսո մեջ լույս ընծայեց Ավետիս Պերպերյան, փորձ մըն էր մեր պատմությունը շարունակելու Չամչյանին ասդին: Իրականին մեջ Պերպերյանի այս գործը չափով մը միայն կարգարացնե իր խորագիրը. ան պատմությունն է առավելագույն դեպքերուն, որոնք հուզեցին Պոլսո հայ կյանքը ժժ դարու առաջին կիսուն, մասնավորաբար դավանական վեճերուն, համերաշխության փորձերուն և հեղերակն դրվազներուն, որոնք թատր եղավ Պոլսո ազգային կյանքը, անշատ հայ կաթոլիկ պատրիարքության մը ստեղծմամբ պահ մը մարելու և նոր պայքարներու առիթ դառնալու համար այս անգամ հայ կաթոլիկ հասարակության ծոցին մեջ, ինչպես նաև Հայոց Պատրիարքարանի շուրջ տեղի ունեցած այն աղմկայի վեճերուն, որոնք պիտի հանգին 1860-ի Ազգային Սահմանագրության ժժ գարուն Պոլսո հայ կյանքը ուսումնասիրողին համար փաստերու շտեմարան մըն է անշուշտ այս դիրքը, որ սակայն հնարավորություն չի տար Պատրիարքարանի շրջանակեն շատ հեռանալու և Պոլիսը լրիվ ճանշնալու:

Պոլսո անցյալը ճանշնալու համար մեր առաջին կովանը անշուշտ Օրմանյանն է, որ իր «Ազգապատում»-ի վերջին երկու հատորներուն (1914 և 1927) մեջ հսկա նյութ կուտա Պոլսո անցյալին մասին: Եվ սակայն իր տվածը բավական չէ գաղութի մը հինգ դարերը ամբողջապես ճանշնալու համար: Տարբեր մտահոգություններ ունեցած է ան «Ազգապատում»-ը շարադրած ատեն, ձգտելով առավելագույն Հայ Եկեղեցիով պատմությունը գրել հայ ժողովուրդի պատմության հետ անոր առնչության մեջ, և հետևաբար Հայ Եկեղեցիով պատմության սահմաններեն շատ չհեռանալ հայ կյանքի զանազան հանգրվանները և գրվազները շոշափած ատեն: Եվ հետո, սխալագույնները շոշափած ատեն, և անոնց շրջանին ու վերջիններս, կաթոլիկոսներուն հետ ընթանալով քալլ առ քալլ և անոնց շրջանին ու վերջիններս կապելով հայ կյանքի բոլոր երևույթները, կստիպե ընթերցողը, որ գլուխ գլուխ թափառի այս կամ այն նյութ ու երևույթը քաղելու համար: Եվ այնուամենայնիվ անոր երկը անսպառ շտեմարան մըն է ծանոթությանը, վերլուծմաներու և եզրակացությանը, և ընթերցողին համար մեծապես թելադրական և հրահանգիչ են իր դատաստանները, եթե նույնիսկ համաձայն չմտնաս անոնց ի վերջո: Պոլսո Պատրիարքության դարավոր կյանքը պատմությունն է հանձնելու համար ավելին կսպասվի անշուշտ նախկին պատրիարքի մը, որ տպված աղբյուրներով գոհացած է ավելի և իր սեփական

կան հետևություններով. դիվանական նյութերը, եթե հնարավորություն ունեցած ըլլար զանոնք ևս զննելու, ավելի պիտի արժեքավորեին իր երկը, ու պիտի հանդիսացնեին զայն հուշի ամբար մը բոլոր ժամանակներուն համար: Երախտապարտ ենք սակայն մեզ տվածին համար ալ, որովհետև թանկագին ուղեցույց մը պիտի մնա ան մեզի:

Ուսումնասիրությունը, զոր Հրանտ Ասատուր հրատարակեց 1901-ին Ազգային հիվանդանոցի Ընդարձակ օրացույցին մեջ (էջ 77—258) Կոստանդնուպոլսո հայոց և իրենց պատրիարքներուն վրա, շոր կմախք մըն է միայն Պոլսո անցյալին մասին: Նոթերու համաքածո մըն է պարզապես, որոնք չեն կրրնար ճանչցնել երբեմնի Պոլիսը այնպես ինչպես որ էր: Աղբյուրներու հիշատակություն գրեթե չունի: Շարադրված Համիդի ամենեն մոայլ շրջանին, շատ մը դեպքեր ու դեմքեր չեն կրնար հոն իրենց հարազատ դիժերով, ու կանոց կանոնն Սերոբյան Հակոբ պատրիարքին հետ, որպեսզի երեք լիսսվի Ազգային Սահմանադրության փշոտ շրջանին վրա: Եվ սակայն հարևանցի այդ ռեթերն անգամ կրնան երբեմն ուղեկցել ուսումնասիրողին իր պրպտումներուն մեջ: Հրանտ Ասատուր այլապես ալ երախտապարտ կրնն իր ընթերցողը Պոլսո ինչ-ինչ դեմքերուն մասին իր այնքան շահեկան «Իմաստավեր»-ներով, ինչպես նաև պուսահայ բեմին պատմության նվիրված իր հոդվածներով:

Պոլսո անցյալը զբաղեցուց նաև Թիշլի վ. Թորգոմյանը: Բացի Պոլսո հին դեմքերուն և հայ եկեղեցիներուն մասին իր զրած րազմաթիվ հոդվածներին ու ճշտումներին, հրատարակելու առթիվ Երեմիա Զելեպիի «Ստամպուլայ պատմություն»-ը, ծանոթագրությանց ձևով հարուստ նյութ կուտա Պոլսո թաղերուն և իրենց անցյալին մասին, երեք հատորներու մեջ (1913, 1933, 1938, Վիեննա): Պրպտումներու կիրքը, որով ոգևորված էր Թորգոմյան իր գրեթե բոլոր ուսումնասիրությանց մեջ, դժբախտաբար միշտ ընկերացած չէր գիտական լրջության: Այնպես որ ծանոթագրություններուն մեջ, որոնք կցված են Երեմիա Զելեպիի գործին, թանկագին տեղեկությանց կողքին դուրսին է գտնել անտեղի շեղումներ, շոալություն զուգեստներու և զերադրականներու, և պողովուս սեփական հուզումներու ալ: Թորգոմյան Պոլսո մենագրության վաղվան հեղինակին կաջակցի նաև իր հրատարակած րազմաթիվ հոդվածներով հին հայ Թիշլիներու մասին, որոնցմե շատերը ապրած և գործած են Պոլսո մեջ, մաս առնելով նաև հանրային կյանքին, ինչպես էին, օրինակ, Սերվիշեն, Ռուսիյան, Ստեփան փաշա Ասլանյան և այլն:

Բարգեն վարդապետ, հետազային եպիսկոպոս և աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո, քանիցս զբաղեցավ Պոլսո անցյալով, մանավանդ անոր ծագման շրջանով: Հովհաննես Կոլսո (1904, Վիեննա) և Գրիգոր Պասմաճյան (1908, Փարիզ) պատրիարքներուն նվիրած իր մենագրություններն զատ, որոնք նույնպես արժեքավոր նպաստ են Պոլսո գաղութի պատմության համար, Բարգեն րազմաթիվ հոդվածներ սփռեց պարբերականներու և տարբերքերու մեջ, որոնք կուսարանեն այդ պատմության ինչ-ինչ պահերու Պոլսո Ազգային մատենագարանը վարած իր տարիները հարմար առիթ էին նվիրվելու ավելի խոր պրպտումներու: Լրջությամբ և հմտությամբ օժտված րասասեր, արժեքավոր նյութեր պիտի կրնար թողուլ ան մեզի Պոլսո մասին ալ, ինչպես եղան, օրինակ, Կիլիկիո Կաթողիկոսության պապագանագիրքը, Գաղատիո կարմիր վանքին և Ղալաթիո Ազգային մատենագարանի ձեռագրաց ցուցակները, որոնք լույս տեսան հետ մահու:

Պատկառելի է նպաստը, զոր Արշակ Ալպոյաճյան բերավ Պոլսո անցյալին լուսարանության համար: Բազմաթիվ հոդվածներե զատ, զորս ան շուրջ վաթսու տարի ցրվեց թերթերու և պարբերականներու մեջ, իր զանազան մենագրությանց մեջ ևս շոշափած է Պոլսո անցյալը: Հայ պատմագրությունը ավելի լայն չափով երախտապարտ պիտի մնար սակայն իրեն, եթե այդ անցյալը ան մեզ տված ըլլար ուրույն մենագրության մը մեջ, այնքան մանրամասն որքան խղճամիտ, ինչպես եղան, օրինակ, մենագրությունները, զորս ան նվիրեց Կեսարիո, Եվդոկիո և Եդիպտոսի հայ դաղութներու պատմության: Ալպոյաճյան լրիվ պիտի կրնար մեզ պատմել Պոլսո անցյալը քան վերապրողներն որնէ մեկը, հոգ չէ թե ան չկրնար իր նյութը հասցրնել մեր օրերուն, ինչ որ ինքնին փշոտ կալված մըն է մենագրության մը հեղինակին համար: Արդարև, որքան ալ մարդ խղճամիտ եղած ըլլա հին շրջանները պատմելու առթիվ, չի կրնար պաղարյուն և անաչառ մնալ, երբ իր օրերը կփորձե պատմել, թեև այդ օրերը, պատմած մենագրութենեն անկախ, թանկագին նյութ են միշտ ալ վաղվան պատմադրին համար: Մենագրությունը շատ ավելի խստապահանջ ճյուղ է քան որնէ կենսադրական կամ տեղադրական աշխատանք, քան որնէ հուշագրություն կամ նկարագրություն, ուր ներելի կմնան անձնական տպավորություններն ու մտածումները, թեև չափի զպացումը պայման ըլլա միշտ:

Մխիթարյան րանասերները մեր օրերուն ալ իրենք դիրենք լարդարացուցին, սկսելով

քուն պոլսեցիներեն, Եթե չհաշվենք Հ. Գարրիել Մենեկյանի Պոլսո հին գերդաստաններեն մեկուն՝ Տյուզյանց նվիրած գրքույկը, և Հ. Գրիգորիս Գալեմբյարյանի լույս ընծայած հատորը կարգ մը պատրիարքներու մասին կամ անոր զանազան հոգովածները ինչ-ինչ պատրիարքներու կամ Բերայի գերեզմանատան շուրջ, աշանգես ամսօրյառ-յի առաջին սերունդը մեզ շնորհույց լուրջ բան մը, իսկ լույս տեսածներն ալ թաթափուն էին հաճախ դավանական կրթովի Պետք է ավելի ևս մեր օրերուն զալ, որպեսզի Պոլիսը նյութ դառնա դարձյալ Մխիթարյաններուն։ Հ. Եփրեմ Պողոսյան ճյուղագրական ուսումնասիրությունները գրեթե, օրինակ, երկու կաթոլիկ տուններու՝ Կյոյեօղլու և Ալահադներտեան գերդաստաններուն մասին, զորս չճանչնալով ալ մեր պատմությունը կորուստ չէր ըններ, և ուրիշ ավելի մանրակրկիտ գործ մը Պոլսո կրթմանի հայ մշակութային ընկերությանց մասին, գործ, որ թեև ինքնին հեռու է պատկերացնել Պոլսո մշակութային կյանքը իր ճիգերուն և հազարանակներուն մեջ, կրնա սակայն ուղեցույց դառնալ այդ կյանքը պրպտողին։ Խոսքը չենք ըններ այն գրություններուն, որոնց մեջ Հ. Ներսես Աղիսյան շոշափած է ժամանակ առ ժամանակ Պոլսո անցյալը ևս, ինչպես էր, օրինակ, անոր գիրքը Երևանի Զեյնպիի մասին, և որոնց մեջ, ըսենք ի պատիվ իրեն, որեթե միշտ վեր մնաց ան դավանական կիրքեր։

Հ. Գ. Մրմրյան որքան հաճելի իր ինքնատիպ ոճին և իմաստասիրական վերացումներու մեջ, նույնքան խոցելի է, երբ կ'սիրած գրադիլ պատմական հետազոտություններով Գիտական արժեքն զուրկ եղան հետևաբար անոր հրատարակած գրքերը պոետ Խաչատուր Մխիթարյանի, Հովհաննես Բրուսացի Տերոյեանցի, Թրքահայոց վաճառականության, ինչպես և անոր ժամանակ հին դեմքերուն, որոնք շատ-շատ նոթեր կրնան հայթայթել Պոլսո անցյալ դարը պրպտողներուն։

Գծրախտաբար զուլզն եղած է նաև նպատակը, զոր բերավ Կարապետ Բասմալյան Պոլսո հայ անցյալին ուսումնասիրության և այն ալ ճշտելու առթիվ լուսաբանության կարոտ ինչ-ինչ դեպքեր և դեմքեր, և նաև խոսելու առթիվ հին հայ բժիշկներու վրա, որոնք կապ ունեցած են Պոլսո հետ։

Որքա՞ն շահեկան գլուխ մը պիտի ըլլար Պոլսո երկերը զննողին համար դերը, զոր հայ արվեստագետն ու արհեստավորը ունեցան Վոսպորի փառերուն վրա, դեր, որ նույնքան փառավոր էլ մը պիտի կազմեր ինքնին հայ արվեստներու պատմության մեջ, Մանավանդ ինչ կվերաբերի մեզմե արդեն հեռացող դարերուն, գրեթե ոչինչ գիտենք, և հետևաբար

հաճելի պիտի ըլլար գիտնալ այն հայերուն մասին, որոնք շենքերով ողողեցին Պոլիսը, քոշկեր և պալատներ ծաղկեցին, նկարներով զարդարեցին անոնց պատերը և հույակեցին հայ ոսկերչությունը։ Ոչ ոք պիտի կարենար այնքան հեղինակորեն ոգնության հասնիլ այդ առթիվ հայ բանասիրության քան Արմենակ Սաղաթը, որ էվզաֆի թանգարանին նախկին տնօրենի իր հանդամանքովը և մանավանդ իր և ճանաչող, իր ֆրանսերեն ուսումնասիրություններով հնարավոր նպաստը բերավ անտեսված մարդ մը լույսին հանելու համար։

Պոլսո երեկը մեզ ճանչնելու համար ոչ նվազ ճիգ թափեց, նոր օրերու մեջ, սովորը քաղված հայ բանասեր մը, որ Գ. Հնասեր կատարագրե և որուն քաղած տեղեկություններուն համար լի կրնար շնորհակալ ըլլալ Պոլսո հայ անցյալով որե՛նչ զբաղող, Անոր կպարտինք ինչ-ինչ շահեկան նյութեր, ինչպես հայ արհեստավորներու և առևտրականների, թուրք բանակին և նավատորմին մեջ հայ հին ծառայողներու, նույնպես և Պոլսո հին հայ կենցաղին մասին։

Պետք չէ՞ր որ քիչ մը ավելի բան դիտարկինք այն կյանքին վրա, որ Պոլսո ամիրաններուն ևղավ։ Ամբողջ երեք դար իշխեցին անոնք Պոլսո հայ կյանքին, բայց ո՞վ դիտե անոնց մասին լուրջ բան մը։ Գծգույն փորձերը, զորս ըրին Առաքել Քեյլան և Թորոս Ազատյան՝ փառապատկ հյուանելու համար ակնցի ամիրաններուն, զոնե անոնցմե ոմանց, հեռու են պատկերը տալի անփառունակ տիրապետության մը։ Շատ տարտամ կերպով խոսված է նաև ամիրայական երեք տոհմերու վրա, որոնք հայ ժողովուրդին բարիք ալ բերին, և որոնք էին Նալյան, Տառյան և Տյուզյան ընտանիքները։ Իսկ ամիրաններուն մեջն ան, որուն նմանով հպարտ կրնա ըլլալ որե՛նչ ժողովուրդ՝ Գազազ Արթինը, հեթաթներու մեջն միայն կերևա մեզի, թեև անոր կյանքին գրքեր ալ նվիրված ըլլան, ինչպես Ստեփան Փափազյանի և դուրս։ Մանվել Ութունյանի հորինած կենսագրությունները։

Պատմությունը թերացած պիտի ըլլար իր պարտականության մեջ, եթե այնքան թեթև անցներ ոգևորության վրայն, որ խանդավառներ էր Պոլիսը ասկե ճիշտ դար մը առաջ։ Ազգային Սահմանագրությունը, որուն հարյուրամյակը լրացավ դեռ նոր, այդ ոգևորությունը կխորհրդանշեր։ Մարմին առած ծափերու և երգերու մը և խօթված ամբողջ դար մը, կարծիք որ ան ավելի պաղարյուն նժարը դրվեր, իր սեռով ու ճերմակովը։ Այդ աշխատանքը կատարողին համար անշուշտ որ պիտանի են ուսումնասիրությունները, որոնք նվիրվեցան անոր, ինչպես են Առաքել

Ասարուխանի գիրքը, Արշակ Այադյաճյանի նրկարաշունչ հոգվածը 1909-ի «Ընդարձակ Սրացույց»-ին մեջ, և բժիշկ Թորգոմյանի գրած զանազան հոգվածները անոր հիմնադիրներեն մասնց մասին: Եվ այնուամենայնիվ զայն պետք է կրկին քննել հարյուրամյա իր կյանքին անաչառ վերլուծումովը:

Եվ ի՞նչ զարտնիքներ պիտի առնե հետը տանի Պոլիսը վաղը ո՞վ պիտի գիտնա պուտ մը բան խորհրդավոր այն աշխատանքներուն մասին, զորս Ազատ-որմնադրութիւնը կատարած է Պոլսո մեջ անցյալ դարու կեսերեն սկսյալ: Մեզմե ո՞վ կրնա կոահել հիմա դերը, զոր հայ ազատ որմնադիրները ունեցան Պոլսո շարժումներուն մեջ, և տեղէն վեր պիտի լցատկե, երբոր իմանա անունները կարկառուն հայ դեմքերու, որոնք պատկանած են որմնադրական օթյակներուն: Անոնք ստվերին մեջ պահեցին իրենք գիրենք, և գուցե իրենց մասին քնալ բան մը չգիտնայինք, եթե մեր որբուր ազատ-որմնադիրներեն ումանք գգրողներեն քանի մը նյութ դուրս չհանին, ինչպես քրիկ Արմենակ Ֆինկերճյան և Ռուբեն Բերբերյան, անպատեհութիւն մը չտեսնելով այլևս խորհրդավոր դուրս կիսով մը բանալ:

Պատմութիւնը շատ բան գիտե նույնպես Պոլսո մասնակցութեան վրա այն մեծ ճիգին մեջ, որուն հանձնառու եղաւ հայ ժողովուրդը իր զատին համար: Ժամանակակիցներու հարկանցի նոթերն զատ որոշ բան չենք դիտեր Սան-Ստեֆանոյի սրերուն Պատրիարքարանի գործունիութեան մասին, ոչ ալ անոր իսկական աշխատանքներուն վրա Բեռլինի մեջ քանի մը ամիս հետո: Իր պատվիրակները, Բեռլինէն դառնալիս հետո, հայ ժողովուրդին չպատմեցին ամեն բան. խրիմյան քառախաղեր միայն րերալ նվրոպայեն, նարպել իշխանական իր փառքը, Զերազ փորձեց հայ ժողովուրդը համոզել, թե թինչ շահեցանք Բեռլինի վեհաժողովեն, իսկ Ստեփանոս Փափազյան իր հուշատետրին մեջ, զոր հետո «Անահիտ» տպեց, առավելապես արձանագրեր էր պատվիրակութեան ներքին էնտրիզներու Զերազի բացատրութիւնները «Ազգային խնդիրներ»-ուն մեջ Բեռլինէն կես դար հետո՝ շատ համով կկարդացվին. բայց այդքան միայն. և Այադյաճյան մասամբ իրավունք ունի համարատվութիւն պահանջել անենկտողներու տեղ:

Պոլսո հայ բեմը ինչո՞ւ մնար ցարդ առանց պատմութեան, ու հայ թատրոնին մենագրութիւնը գրելու փորձերը ղժվարութեան քախին հիմա: Շարասանի (Սարգիս Թութունճյան) գիրքը թրքահայ բեմի գործիչներուն մասին համակրելի համեստ փորձ մըն էր միայն: Ու հետո երկա՞ր լռութիւն մը, մինչեւ

որ Հրանտ Ասատուր քանի մը լուրջ հոգվածներ նվիրեց Պոլսո հայ բեմին զանազան շրջաններուն Ազգային հիմնադանոցի «Ընդարձակ տարեցույց»-ներուն մեջ, ինչպես Սրմբատ Դավթյան Բուքրեշի «Նամասարդ»-ին և «Ամենուն տարեցույց»-ներուն մեջ: Պետք է թափառիլ թերթերու հավաքածուներուն մեջ քիչ մը ավելի լույս կորզելու համար, և դիմում քնել զանազաններու հուշերուն ալ, ինչպես, օրինակ, տիկին Հրայրայի պատմածներուն հին «Անահիտ»-ներուն մեջ. իսկ Վահրամ Փափազյանի հուշերը, որոնք այսպես այնքան համով կկարդացվին, լին կրրնար լրիվ տալ փորձերը, որոնք Պոլսո մեջ եղան հայ բեմը վերստեղծելու թուրք «Հուր-րիեթ»-են հետո և զինադարարին:

Պոլիսը ճիգեր ցրալ երաժշտութեան մարդին մեջ ալ: Ի՞նչ է սակայն մեր գիտցածը այդ մասին: Առաջին Պապա Համբարձումէն մինչև երկրորդ Պապա Համբարձումը ի՞նչ երաժշտադետներ և անոնց կողքին ի՞նչ հասարակ տիրացուներ ալ մեզի տվալ Պոլիսը: Ո՞վ դիմե սակայն լրիվ բան մը անոնց քուրդին մասին: Պոլիսը Դարբինի նրանյաններ, Եղիա Տնտեսյաններ, Նիկողոս Թաշճյաններ, և ի լրումն քուրդին Տիգրան Զուխաճյան մը տվալ: Զուխաճյան, շնորհիվ Երևանի, հայ արվեստներու պատմութեան մեջ դրալեց արդեն պատվո իր տեղը: Բայց ո՞վ բան մը պիտի փրկե համեստ միւս անուններեն, որոնք փորձեցին լմոռցնել հայերեն երգը, ինչ չկրցան անոր ակունքը գտնել, մինչև Կոմիտաս մը չհասալ: Ամբողջ դար մը տնած է Պոլսո խարխափը, և այդ դարուն մասին վտիտ հատոր մը միայն ունինք՝ Հիսարյան Արիստակես քահանայի ուսումնասիրութիւնը Պոլսո հին հայ երաժիշտներուն մասին:

Կարկառուն դեմքերու և բացառիկ երևույթներու և դրալներու ետեեն վաղեցին առավելապես մեր րանասերները, ու փութ լրին պեղելու նաև Պոլսո րնդերը: Շատ քիչ դործեր նվիրված են Պոլսո րարքներուն և սովորութիւններուն, անոր ֆուկլորին ու ոամկորներին: Հինգ դար հոգին հանձնեցինք, առանց ճանչցած րլլալու նաև խոնարհ խավերը իրենց օրվան կյանքին մեջ, իրենց տնտեսական հոգներուն և կյանքի համար իրենց մղած պայքարին մեջ:

Ինչո՞ւ «Տարեցույց»-ներ հանելով Թևոգիկ պիտի վատներ իր կյանքը: Զիրենք թղթատողներուն հաճելի ժամանցներ անշուշտ տվին Թևոգիկի հանած այդ «Ամենուն տարեցույց»-նորը ամբողջ 17 տարի և գուցե շահեկան նյութեր ալ տան օր մը գիրենք պրպտողներուն: Բայց անոնք Թևոգիկը իր բուն կոլումն խլեցին: Ու ոք իրեն չափ Պոլիսը փրտած էր իր րնդերքին մեջ, սիրած էր անոր

բարբառը, գիտեր շատ բան անոր ֆուկլորեն։ Ան պիտի կրնար շատ բան փրկել մեռնող Պոլսին։ Վկա «Պոլսո հայեմարը», Պոլսո բարբառին զմայլելի բառագիրքը, լոր կազմեց իր կնոջ՝ Արշակունհի Քեռդիկի հետ մեկտեղ, և որուն համար մրցանակ ալ առավ իզմիրյանցեն, շտպած մեռնելու համար։ Վկա Պոլսո կյանքեն իր գրած այնքան համով էջերը, վկա իր «Ճանշվոր դեմքեր»-ը, վկա ատեն-ատեն Պոլիսը հիշած պահերը, և արդեն կհամոզվիք, որ ան իրապես դավեց իր բուն կոշտին։

Պոլիսը ճանշնալու որքա՞ն կարիք ունինք նաև մեր երգիծաբաններուն։ Անոնց գրածներուն մեջ է, որ երբեմն Պոլիսը իր իսկական դիմագիծը ցույց կուտա մարգոց։ Որքան ալ խտացուցած ըլլան անոնք գույները բարբերը նկարագրելու ատեն և ծաղրանկարի կողածած իրենց հերոսները անոնց ծիծաղելի վերջերը մեզ ցուցնելու համար առավելապես, միշտ ճշմարտութեան հետք մը կա սակայն, որ Պոլիսը մեզ կնկարե իր քացասական գիծերուն մեջ ալ։ Տարբեր խնդիր, որ մուրուրութուն է լոկ իր խոցելի կողմերին դատել երեկվան Պոլիսը, և ազգային շոյերեն ու մեծապատիվ մուրացկաններեն, թագականներու կնիկներեն և միշնորդ տներպապաններեն դուրս հայ լցտնել Պոլսո մեջ։ Պոլսո անցյալին շատ բան փրկած են արդարև Սվաճյանն ու Պարոնյանը, Հաճյանն ու Ալվաղյանը, Օտյանն ու մինչև իսկ Լիլան ու Ալփիարը։ Ասկե զատ, ստիպված ենք հաճախ երգիծաթերթերուն ալ դիմել՝ ճանշնալու համար Պոլիսը իր ոսմկորներին մեջ։ Եթե Աճառյանը ուղեցուց ալ առնենք Պոլսո բարբառը ուսումնասիրելու համար, պետք է թղթատել նաև Պոլսո «Մեղու»-ն և «Միծաղ»-ը, «Թատրոն»-ն ու «Երկար»-ը, «Մամուլ»-ն ու «Միմոս»-ը, մինչև մեր օրերու «Կապուռ»-ն ու «Կիկո»-ն։

Համիգի շրջանը մանավանդ խորհրդավոր էր մը պիտի մնա պատմութեան համար։ Քիչեր միայն մեզ ատաղձ տվին մեր օրերու հայկական Պոլիսին մասին, և ստիպված ենք ապավինիլ առավելապես մեր գիտցածներուն ու մեր պրպտումներուն։ Ոչ կարելի է կոթնիլ Պոլսո այն օրվան մամուլին վրա, ոչ ալ շատ լուրջի առնել մեր մասին գրվածները արտասահմանի մեջ։

Ինչե՞ր կրնային մեզ պատմել երբեմնի մեր լրագրողներեն շատերը, և որքան քիչ բան պատմեցին։ Անոնց «մեկ ոտքը խմբագրատունն էր, մեկ ոտքն ալ Պատրիարքարանը», ու տեղակ էին շատ մը բաներու, զորս հասարակ մարդիկ չէին կրնար գիտնալ կամ լսել։ Ինչ-ինչ բաներ պատմեցին իրենց տեսածներեն և լսածներեն անոնցմե ոմանք։ Կա-

րապետ Ութուճյանի կամ Տիգրան Արփիարյանի տպած հուշերը բաներ մը կըսեն, բայց ինչ կրնային ըսել, երբ Համիգի գրաքննութիւնը իրենց վրա կհսկեր։ Սուտը իրավին խառնած, իր «Շար հայ կենսագրութեանց»-ը գրեց Արրահամ Ալվաղյան, բան մը ուղեւով փրկել ինքն ալ իր կարգին։ Գաղտնիքի տուրակ մըն էր Արիկ Մուպաշյանը ու կրնար բոլորեն ավելի լավ գիտնալ շատ բան։ Բայց հազիվ քանի մը նոթ ցանցենց թերթերու սյունակներուն մեջ։ Արամ Անտոնյան պահեց ու պահեց իր գիտցածները, բայց երբ ատենը հասած կարծեց զանուց թուղթին հանձնելու, ալ շատ ատեն լուսնեցավ։ Պարույր Քեյլան Թուրքիո նոր վարչակարգին օրով Պոլսո հայ թերթերուն մեջ շատ բան պատմեց Համիգի շրջանին մասին իր գիտցածներեն, ու շատ լավ ըրավ։

Գիտական մտահոգութիւններն հեռու, և հետևաբար խմբագրված առանց սխտեմի ու մեթոդի, և այնուամենայնիվ թանկագին ատաղձ կուտան Պոլսո մոտավոր անցյալը պրպտողին «Շիշատակարան»-ի պրակները, զորս Վահան Զարգարյան լույս բնծայեց նախ Պոլսո և հետո Եգիպտոսի մեջ, և անոր կողքին, նույնպես առանց բացառիկ հավակնութիւններու, վերջին տասնամյակներուն Պոլսո անցյալի լուսարանութեան համար իրենց որոշ նպաստը բերին Հովհան Փալագաշյան, Պիմեն Զարգարյան, Երվանդ Ալլանաք, Գրիգոր Մարգարյան և հավանաբար դեռ շատ ուրիշներ, որոնք վրիպած են մեր ուշադրութենէն։

Եվ վերջապես, բարեբախտութիւն մըն էր, որ Պոլսո եկեղեցիներեն ոմանք վերջերս տունեցին իրենց հոբելյանները և այդ առթիվ լույս տեսան քանի մը մենագրութիւններ։ Այդ եկեղեցիներուն մեջ էին Պալաթի Ս. Հրեշտակապետը, Սկյուտարի Ս. Խալը, Բերայի Ս. Երրորդութիւնը, Խասգուղի Ս. Ստեփանոսը, Գուրուշմեի Երեման Ս. Խալը, Պաքըքոյի Ս. Աստվածածինը, Նաուրգափուի Ս. Հովհաննեսը, Թոփգափուի Ս. Նիկողոսը, Գումգափուի Դոսի Ս. Հարութիւնը, Հոբելյաններ տունեցին նաև Պեղճյան մայր վարժարանը, Գումգափուի Պողոսյան-Վառվառյան վարժարանը, Պաքըքոյի Տատյան վարժարանը, Բերայի Եսայան վարժարանը, հավանաբար և ուրիշ դպրոցներ ալ։ Կարծեմ որ շնորհակալ ըլլանք համեստ այն անուններուն, որոնք խմբագրել էին այդ մենագրութիւնները, հավաքելով և տալով մեզի ինչ որ կրցել էին, ինչպես այդ ըրին Մելքոն Ասատուր, Մարտիրոս Հանեսյան, Թորոս Ազատյան, Պետրոս Կարապետյան, Հմայակ քահանա էքսերճյան, Հակոբ Վարժապետյան և Արիստակես քահանա Հիսարյան։

... Ավագ, շատ ուշ մնաց Պոլիսը, արձանանալու համար րնդարձակ մենագրություն մը մեջ:

Եվ ամեն օր որ կանցնի, կառնն կտանի հետը փաստ մը, աղբյուր մը, նյութ մը:

Գոնն՝ Լրախտապարտ մնանք անոնց, որոնք անցյալին փրկեցին րան մը, և զոհանանք իրենց թողած լույսովը, ճամբա զբտնելու համար մութին մեջ:

Բայց մեր հույսը դնենք րախտին վրա ալ: Մեր ունեցած աղբյուրները կօգնեն երբեմն ճամբա գտնելու համար: Բայց և հաճախ կմոլորեցնեն մեզ: Անոնք լեցուն են շատ անգամ այնպիսի շփոթություններով, որոնք մեզ կկեցնեն ճամբան շվարած: Կտեսնենք, որ աղբյուրները, զորս կովան կկարծենք, կըսկըսին հակասել մեկը մյուսին ու հերքել զիրար:

Բախտ ունիս, եթե դիպվածը օգնության հասնի հանկարծ քեզ: Ու հաճախ ան կհասնի իսկապես: Գիտությունը քիչ րան կպարտի դիպվածին, և նա ապտմությունը ինչո՞ւ րացառություն ըլլա Պոլիսը, ու դիպվածը անակնկալներու առջև լղեն մեզ ալ, Պոլսո հին դարերը իրենց մթութենն դուրս հանելու մեր ճիգերուն մեջ:

Ընթերցողները պիտի տեսնեն, թե րախտը հաճախ ժպտած է մեզի:

Վ. ՊԱՐՏՔ ԵՐ ՀԱՏՈՒՑԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Պոլսո հանդեպ պարտք մը ունիմ հատուցանելիք, խղճի պարտք մը: Գավառը մեծցած տղաքս Պոլիսը շատ չէինք սիրել: Ու քանի Պոլիս էինք, երբեք լտաքցանք անոր. զայն արհամարհեցինք, ու ծաղրեցինք ալ: Պետք եղավ, որ հեռանանք օր մը Պոլսեն, ճանլանք դուրսի աշխարհը, որպեսզի ճանչանք Պոլիսն ալ ինչպես ան եղել էր: Որպեսզի սիրենք ու կարոտնանք զայն: Որպեսզի հասկընանք, թե մեր հեղեմած այդ քաղաքը ազվոր պահեր հաճախ էր ունեցել իր պատմության մեջ, թե աղաներ, տիրացուներ, հոսհոսներ դուրսն ալ եղած են ու կան, եղած են ու կան ամեն տեղ:

Անդրադառնալ ադոնց՝ խղճի պարտք մըն էր ինձի:

Հայոց պատմությունը ևս հատուցանելիք պարտք մը ունի Պոլսո, այս անգամ երախտագիտության պարտք մը: Պոլիսը ցարդ անզգիտացան: Ամեն անգամ որ զայն հիշեցին, Պարոնյանը իրենց միտքն ինկավ: Նոր է որ Պոլիսը կստանա իր հարազատ դիմագիծը մարդոց մտածումին մեջ: Մարդիկ հիմա

կզգան, որ աղաներուն և լիվանտեններուն քաղաքը չէր ան լոկ, այլ օրրանը շատ մը սերունդներու, որոնք դեր կատարեցին հայ նոր վերածնության մեջ:

Կուզեմ, հետագա էջերուն մեջ, այդ գույզ մը պարտքը հատուցանել մեկեն: Ուրվանկարել զայն այնպես, ինչպես որ էր, իր բիծերուն, րայց և իր լուսավոր պահերուն մեջ: Մարդիկ կըմբռնվին իրենց վրեպներով և ձիքերով, ու պատմության շրջանները իրենց սայթաքումներուն ու ճիգերուն մեջ հավասարապես: Ինչպես որ սխալ է մարդիկը դատել միմիայն իրենց առաքինություն մեջ, անտեսելով անոնց մեղքերը, նույնպես սխալ է զանոնք նժարը գնել իրենց քացասական դիծերուն հետ միայն: Նույնն է պատմության հանգրվաններուն համար. զանոնք պետք է գնեն նույն օրերու պայմաններուն մեջ, իրարմով քացատրել այդ օրերու սեն ու ճերմակը. զեպրերը չդատել իրենց հետևանքներեն, և մարդոց փորձած ճիգերը՝ ձախողություններեն ու աղետներեն:

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը պիտի ներն ինձ անշուշտ, եթե հուսախարըրած եմ զինքը: Հանցանքը իրն է եթե պատմարանի, րանասերի տեղ է դրած զիս, ու կարծած է, թե պիտի կարենամ Պոլիսը ներկայացնել այնպես ինչպես ան եղած է իրականին մեջ: Վիթխարի այն մենագրությանց քով, որոնք գրվեցան ու կգրվին մոռացման վիհեն դուրս հանելով մեկ քանին երբեմնի հայ ոստաններեն, իմս համեստ փորձ մըն է միայն քանի մը շահեկան պահեր տալու Պոլսո դարավոր կյանքեն և ուրվագծելու դերը, զոր այդ գաղութին մեջ կատարեց քանի մը սերունդ ետեն ետև:

Հեղինակներ կան, որոնք աղբյուրներուն կկառլին, թիվերուն ու թվականներուն. մարդոց ու վայրերու անուններուն, փաստաթուղթերուն և վիճակագրություններուն: Այդ տեսակետով աղքատ է այս աշխատությունը, ու պիտի չկրնա թերես ընթերցողը համոզել:

Առձեռն փաստերեն լույս կորզելու ճիգ մըն է միայն մերը, և այդ լույսը մարդ միշտ կրնա կորզել, եթե դեպքերը հաջողի դատել պաղարյուն, ու չվախնա նախապաշարումներեն, որոնք միշտ ալ կկաշկանդեն մեզ, ամեն անգամ որ փորձեն ետև նայիլ: Այս ճիգը վաղվան սերունդին ձգելու համար է, որ թուղթին կհանձնենք քանի մը տող մեր տպավորություններեն երեկվան մարդոց մասին, ու մեր իսկ ապրածներեն:

Թող ա՛յս ըլլա մեր խղճի տուրքը:

(Շարունակելի)